

Кравчук М. В.

ЗБРОЙНІ СИЛИ ТА РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (історико-правовий аналіз військового будівництва України 1917-1920 рр.)

У ст. 65 чинної Конституції України зазначено один із найголовніших обов'язків громадян України, це захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

На сьогоднішній день, незважаючи на загальне зменшення ваги воєнного фактора в міжнародних відносинах, збройні сили продовжують залишатися невід'ємним атрибутом державної влади, реальною, організованою силою будь-якого народу (держави), символом захисту його незалежності, втіленням його свободи навіть тоді, коли немає потреби вести воєнні дії, а також гарантом національного суверенітету. Під концептом "суверенітет держави" розуміють верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в певній державі в межах її території, а також незалежність і рівноправність країни у зовнішніх відносинах [1: 3].

Зокрема, на Збройні Сили України законодавчо покладено спеціальне завдання щодо оборони України як на структуру, призначену для збройного захисту суверенітету, незалежності, територіальної цілісності та неподільності України від нападу ззовні (ст. 13 Закону України "Про оборону України" від 6 грудня 1991 р.) [4: 31]. Більш інтегровано і конкретно визначені завдання захисту суверенітету держави у "Воєнній доктрині України", затвердженій постановою Верховної Ради України від 19 жовтня 1993 р. Зокрема, у ній вказано, що "стратегічним завданням України в галузі оборони є захист її державного суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів" та визначаються напрямки забезпечення суверенітету [4: 19-26].

Значну увагу призначенню Українського війська надано також безпосередньо у чинній Конституції України: "Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладаються на Збройні Сили України" (ст. 17 Конституції України) [2].

Необхідно підкреслити, що цю епохальну місію в утвердженні власної держави – створення державного апарату, в складі якого національні Збройні Сили – в основному було виконано, хоча шлях до створення незалежної держави і гаранта її суверенітету – армії був досить довгим та важким. Та нажалі, до цього часу Українська держава у повній мірі розбудову власних сил не завершила. Фінансування Збройних Сил України здійснюється за "надлишковим принципом". Цих коштів заледве вистачає на виплату грошового утримання військовослужбовців. Хоч відомо, що для забезпечення високої боєздатності військ необхідне постійне оснащення армії найновішими технікою та озброєнням, які на сьогодні, у своїй переважній більшості, є застарілими (детальніше див. [20: 31-38; 22: 11-22]).

Підтвердженням негараздів у військовому будівництві України служить матеріал прокурорської перевірки оборонно-промислового комплексу. На думку заступника Генерального прокурора Тетяни Корнякової сьогодні обороноздатність України перебуває у "жахливій ситуації" [27].

Так, наприклад, 28 січня 2003 року відбувся "круглий стіл" до дня пам'яті героїв Крут, учасники якого закликали всіх не повторювати помилок предків. "Справді героїчна смерть галицьких січових стрільців під командуванням Романа Сушка та юних студентів пока-

* кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії держави і права
Юридичного інституту Тернопільської академії народного господарства.

зала немічність уряду держави на чолі з соціалістами, недолугість його політики, який по-найвному вірив в соціалістичне братерство народів і не подбав про підготовку народу до боротьби на смерть і життя в обороні його прав. А ще вона показала, що навіть перед лицем загрози винищення українці не можуть об'єднатися в один кулак і постояти за національну ідею. Все це – знайоме для нас і сьогодні. Історія, навіть така кривава поки що нічому нас не навчила. Бо і нині наше військо недостатньо забезпечене, тримається на голодному пайку, а військові вже втрачають свої навички, чим далі тим менше попадаючи в потрібні цілі" (натомість влучають у житлові будинки, пасажирські літаки, і найновіший приклад – авіапоу у Скнилові) [29].

Ось тому, коли мова йде про Російську державу, про США, про Німеччину, то в цьому випадку мова ведеться лише про деякі аспекти цієї проблеми, про деякі модифікації цих держав. Коли ж йдеться про Українську державність, то в такому разі необхідно розуміти, що питання стоїть взагалі про існування Української держави. Країна, у якій відсутній у достатній мірі боекватний гарант її суверенітету – армія, завжди розраховує на милість іншої держави та її збройних сил у випадку проведення політики воєнним способом.

Розкриття славетних сторінок збройної боротьби українців проти чужоземних загарбників має велику значимість у сучасних складних умовах нашого державного будівництва. Особливо в плані досвіду державотворення важливим, цікавим і самобутнім є виникнення, розвиток та функціонування Українських Січових Стрільців, Збройних Сил Української Центральної Ради, Армії Гетьманату П. Скоропадського, Війська Директорії, Української Галицької Армії, а саме його правове забезпечення державного військового будівництва цього періоду. Адже в нормативно – правових актах найбільш повно віддзеркалюються бажані для держави і суспільства аспекти, форми, риси соціальних інститутів та напрямки їхньої діяльності. Так, як кожна норма є варіантом ідеальної поведінки суб'єктів суспільних відносин спланованих законодавцем, то закони і підзаконні акти є конкретизованим масивом умов, способів, форм, напрямків функціонування війська. Отже, нормативно-правова база – військово законодавство – є зовнішнім виразом політичної волі держави у сфері військового будівництва та слугує організаційно-правовими засадами його практичного здійснення.

Порівняльний аналіз державотворення та формування власної армії України в першій чверті двадцятого століття і в сучасний період, на думку автора, надзвичайно цінний. Детальне дослідження цього процесу унеможливить повтор трагічних помилок нашої героїчної історії. Стане майбутньою запорукою недопущення мільйонних жертв крапчиків своїх синів і дочок і навіть втрати своєї вистражданої держави.

Наступною причиною ґрунтовного аналізу поставленої проблематики є встановлення історичної правди тих подій і процесів, що повинно забезпечити право на правдиву інформацію суспільного буття – вищий чинник справедливості розвитку людства. У газеті "Факти" історик – науковець Людмила Гриневич зауважує, – "Чим більше документів з історії СРСР стає надбанням гласності, тим всебільше переконуюешся в думці, що радянська пропагандистка система була просто-таки фабрикою міфів. Події подавалися у спотвореному виді, багато фактів і постатей замовчувались, більш того в ранг хрестоматійних вводилися сповна видумані на кшталт подвигу 28-ми панфіловців. Виявляється, День Червоної, а відтак Радянської Армії – також пропагандистська видумка" [25].

На думку іншого науковця – В. Довбні "порівняльний аналіз процесу становлення законодавства України, що регулювало відносини в галузі оборони держави у 1917-1920 роках, та реформування сучасного українського військового законодавства, історія розбудови Збройних Сил України, у тому числі й окремих військових формувань, і становлення організаційно-правових засад їхньої діяльності представляє неабиякий пізнавальний, теоретичний і практичний інтерес, оскільки є можливість провести певні паралелі між тодішніми і сучасними умовами й цілями розбудови Збройних Сил і правового регулювання їхньої організації й діяльності та виявити закономірності й відмінності цих процесів" [14].

Отже виходячи із дослідженості правових аспектів військового будівництва у 1917-1920 рр. поставлена автором загальна багатопланова мета: на основі всебічного історико-правового аналізу, об'єктивно, з позиції нових підходів і сучасних вимог висвітлити орга-

нізаційно-правові засади будівництва Збройних Сил України у першій чверті XX століття у період юридичного оформлення Української держави, яка здійснюється в фарватері розробки проблем Історії держави і права України [18].

Нажаль, впродовж цілого історичного періоду бойовий шлях Українських Січових Стрільців, військових формувань Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Української Галицької Армії висвітлювався у нас односторонньо, як правило, таврувався ярликами "реакційний", "антинародний" або просто на цю інформацію накладалося табу. І це не дивно, адже більшовицька система скеровувала надзвичайну лють і злобу проти різних формувань українського війська (адже вони після гетьмана І. Мазепи вперше в новітній історії України зважилися підняти збройну боротьбу проти панування загарбників над українським народом). Тому священна пам'ять про визвольні змагання та традиції затиралась, літературні видання та документи нищились та палились окупантами, а свідомість українського народу отруювалась пропагандою фальсифікації історії України та обманом.

Сьогоднішнім нащадкам лише після відродження власної держави пощастило дізнатися про справжніх героїв України. Колишній Міністр оборони генерал армії О. Кузьмук стверджував: "Засвоєння героїчних традицій народу, виховання історією здійснюють глибокий вплив на воїнів, формування патріотизму як концентрованої сутності національної ідеї. Аналіз історичного минулого, звернений у сучасне і майбутнє, сприяє чіткому усвідомленню ідеї Батьківщини – України, відновленню історичної пам'яті" [8: 6].

Щоправда, досі ще не створено ґрунтовної праці, яка б висвітлювала всі сторони організації та діяльності Збройних Сил України в зазначений період і, в першу чергу, організаційно-правові засади будівництва власної армії. Разом з тим певна наукова розвідка військового будівництва України на певних етапах державотворення у різних хронологічних рамках та історичних аспектах, як в цілому збройних сил так і їхніх окремих військових формувань проводилась істориками, юристами, політологами. Цій тематичі присвячені праці таких науковців Л. Гарчевої [9], В. Голубко [10], В. Гордієнка [11], В. Довбні [14], В. Задунайського [16], М. Литвина та К. Науменка [23], С. Литвина [24], О. Тимошука [30], Я. Тимченка [31], Б. Якимовича [34], групи авторів при загальній редакції О. Кузьмука [8], та інших [18, 19, 20, 21, 22]. У цих розробках, у тій чи іншій мірі, висвітлено історію становлення, бойових дій та діяльності цих військових формувань.

Так, Богдан Якимович робить спробу дати періодизацію історії українського війська, починаючи з стародавніх часів, показати передумови створення та системно висвітлити історію Збройних Сил у 1991-1995 рр., викладає певні події та факти стосовно військового будівництва в хронологічному порядку [34]. У монографії В. Голубка [10] досліджуються передумови та початок відродження Українських Збройних Сил, історичні факти та особливості боротьби армії УНР за утвердження державності, український військовий національно – визвольний рух.

Не так давно була видана і монографія А. Папікяна, де автор на основі історичних фактів розкриває роль армії у державотворчому процесі в Україні на доленосних етапах її історичного розвитку протягом 1917-1998 років [26]. Але обсяг монографії не сприяв всебічному висвітленню всіх особливостей військового розвитку зазначеного величезного історичного періоду. Краще з цим завданням, на нашу думку, справився авторський колектив за загальною редакцією О. І. Кузьмука, який займався дослідженням виникнення та функціонування різних збройних формувань у роки національно-визвольної боротьби та Радянської влади, і, особливо, творення сучасних Збройних Сил України [8].

Із сучасного доробку вітчизняних науковців у цій сфері слід виокремити працю Сергія Литвина [24], яка має за мету спростування міфів і відновлення істини щодо справжнього політичного та державницького образу постаті Симона Петлюри, який очолював патріотичні військові формації, котрі за наказом Директорії УНР провели протигетьманське повстання і відновили Українську Народну Республіку та стали на її захист.

Заслуговує особливої уваги дослідження В. Довбні [14], яке присвячене історії створення, організації та правовим засадам діяльності окремого військового формування Січових Стрільців за періодів Центральної Ради, Директорії та Гетьманату. У цій роботі "автор намагався глибше проникнути в історію проблеми і прослідкувати генезис нормативно-правового забезпечення діяльності Збройних Сил України в розрізі історії держави і права України, розглянути форми, методи, засоби військового будівництва. Входить наукової роз-

відки автор головну увагу приділив правовим засадам діяльності Січових Стрільців. Здійснено порівняльний аналіз правових основ організації та діяльності Січових Стрільців з однієї сторони, та Армії УНР – з другої" [14: 8].

Проте, аналізовані праці здебільшого висвітлюють історію військового будівництва якогось конкретного етапу державотворення, чи короткого історичного періоду, за виключенням вищевказаної наукової розробки, що стосується організаційно-правових засад окремого військового організму. На сьогодні настала пора виробити ґрунтовне широко-масштабне дослідження всіх військових формувань, які існували в Україні.

Проте, все ще залишаються "білі плями" у різних сферах функціонування українського війська, які недостатньо досліджені, але мають велику значимість у державотворчому процесі та викликають підвищений інтерес науковців.

З цього приводу автор статті стоїть на позиції всебічного дослідження організаційно-правових засад будівництва Збройних Сил України в 1917-1920 рр., яке уже розпочате ним у 1994 році і знайшло своє висвітлення у монографії та інших публікаціях (детальніше див. [18, 19, 20, 21, 22]) і цілком узгоджується з позицією В. Довбні, який стверджує, що "ґрунтового історико-правового аналізу проблеми організаційно-правових засад військових формувань, проведеного на підставі архівних документів більшість яких ще не була оприлюднена, та матеріалів, опублікованих у газетах того часу і особливо, організаційно-правових засад діяльності військових формувань Січових Стрільців в українській історико-правовій науковій літературі не виконувалось" [14: 6]. Виходячи із загальної мети наукової розробки, автор у цій статті піднімає проблему захисту державного суверенітету військовими формуваннями України в 1917-1920 рр..

Проголошені у зазначений період незалежність і суверенітет держави також мали бути захищені створеними військовими формуваннями. Тому досвід того періоду є повчальний і цінний для сьогоденного державотворення. Важливим він ще є тим, що тодішня влада не зуміла організувати надійний захист суверенітету своєї країни, шляхом розбудови власного війська, мобілізувати весь державний апарат для заступництва. 9 січня 1918 р. у Четвертому універсалі Української Центральної Ради було проголошено: "Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу" [3: 70]. Своє подальше закріплення державний суверенітет отримав у Конституції Української Народної Республіки 1918 року, у першій статті якої вказано: "Відновивши своє державне право, як Українська Народна Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною" [3: 73]. На жаль у цих державних актах не визначено чіткого порядку захисту суверенітету держави, не встановлені напрямки його оборони та не вказаний орган на який покладене завдання із захисту незалежності, недоторканості, неподільності влади і території. Лише в якійсь мірі у четвертому універсалі у вигляді гасла закликає УЦР уряд і народ до захисту суверенітету: "Що ж до так званих "більшовиків" та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народної Республіки твердо і рішуче взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народна Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки" [3: 71]. Крім того, що б у період загрози більшовицької інтервенції мобілізувати всі зусилля народу на оборону власної держави Центральна Рада у цьому ж універсалі проголошує пацифістський принцип розбудови Української Армії: "З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів – розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народну міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств" [3: 71]. Лише 14(27) січня 1918 р., у зв'язку з наступом на київському напрямку більшовицького військового угруповання, український уряд запровадив у місті стан облоги [13]. Тут очевидно, що був реалізований концепт відношення до українського війська вироблений просоціалістичним проводом Центральної Ради і оголошений В. Винниченком 12 квітня 1917 р. у "Робітничій газеті": "не своєї армії нам соціал-демократам і всім ширим демокра-

там треба, а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати, українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту сконструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народних, а не солдатських інтересів, щоб воно не було й не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої нації вони не належали... Українська демократія повинна в сей час добре пильнувати. Українського мілітаризму не було і не повинно його бути й далі" [15: 351-352].

Та найбільшими прорахунками політичного бомонду Центральної Ради була його неспроможність зреалізувати титанічної енергії українського військового руху на охорону власного державного суверенітету. Тільки у травні 1917 р. на Українському військовому з'їзді делегати за підрахунками організаторів цього форуму репрезентували 1580702 українських військовиків [15: 352].

Про високе національне піднесення військовиків і їхню готовність відстоювати незалежність, суверенітет та право самостійного вирішення своєї долі українським народом без втручання в державницькі справи тимчасового російського уряду та урядів інших держав підтвердив і Другий всеукраїнський військовий з'їзд, який відбувся 5–12 червня 1917 року. Делегати цього з'їзду в кількості 2359 чоловік, представляючи 1728441 організованих військовим з'їздом українців, своєю постановою проголосили: "По-перше, Український народ рівний з усіма культурними народами світу має з часу знищення російського царизму повні права вільного народу, які і буде захищати. Право зібрань і з'їздів належить українцям також як і іншим вільним народам, а тому Всеукраїнський військовий з'їзд постановив – вважати заборону проведення з'їзду військовим міністром О. Керенським – незаконним, а свої постанови обов'язково проводити в життя. По-друге, Всеукраїнський військовий з'їзд, вислухавши доклад військового комітету відносно делегації до Тимчасового уряду та його роботу, постановив – признати дії Українського генерального військового комітету (УГВК) такими, що відповідають постановам 1-го Українського військового з'їзду і праця його для українського і російського війська корисною, за що виразити УГВК подяку. Вимагати, щоб вища військова влада негайно провела у всіх наказах затвердження Українського генерального військового комітету, щоб всі звернення Українського генерального військового комітету до вищої Російської військової влади у справах організації українського війська – визнавались і виконувались, всі постанови Український генеральний військовий комітет проводив у життя негайно. По-третє, З'їзд засудив дії тих солдат українців які не підкорялись УГВК, чим тормозили справу революції, вносили дезорганізацію в українські справи і з цього приводу, постановив – накази Українського генерального військового комітету для всіх українських солдат, українських військових організацій від нині є обов'язковими. По-четверте, З'їзд запропонував своєму вищому представницькому органу – Центральній Раді до Тимчасового уряду більше не звертатися, а негайно приступити до непорушної (твердої) організації краю, при порозумінні з національними меншинами, тобто до фактичного впровадження автономного порядку як єдиного заходу для порятунку України і всієї Росії від безпорядків та загибелі. З'їзд зі своєї сторони зобов'язався забезпечити найбільше активну і рішучу підтримку Центральній Раді у всіх її починаннях і закликав весь організований Український народ одноголосно і неухильно виконувати всі її постанови" [6].

Ці військові з'їзди дали російському уряду справжнє поняття про силу українського національного руху і його динамічний розвиток [32]. Постанови з'їздів зробили поштовх до практичних дій, поза волею російського командування, до стихійного формування українських військових частин [33].

Свою готовність надати підтримку у захисті суверенітету виразили й військовики Південно-Західного фронту. У постанові Другого українського військового з'їзду Південно-Західного фронту стверджувалось, що "обговоривши справу про сучасний політичний стан в Україні Другий український з'їзд вояків Південно-Західного, до скликання Українських установчих зборів визнає єдиною владою Центральну Раду і її виконавчий комітет, Генеральний комітет, утворені Українським трудовим народом в процесі його революційної боротьби, владу ж народних комісарів визнає, лише як владу великоруського народу.

Стоячи на ґрунті, що вся революційна влада на території УНР повинна належати трудовому народу, на Україні суцього, з'їзд одначе зараз коли вояцтво відіграє найактивнішу роль у революційній боротьбі і коли ще не переведені в життя принципи національно-територіального розподілу війська і на території України випадково під час війни перебувають елементи чужого нам війська, котрим зовсім невідомі умови соціального, економічного та національного життя Українського народу і стоячи на принципі повного і необмеженого самовизначення народів – рішуче протестує проти всяких змагань і спроб російських більшовиків перевибирати мимо волі Українського народу Центральну Раду і взагалі втручатися в наше життя, нав'язуючи свою волю і вважає такі спроби централістичними замахами, проти яких українська демократія буде активно і всіма способами боротися. Підтримуючи ЦР в її попередній національно-політичній боротьбі, та не допускаючи також і надалі до послаблення цієї боротьби через приглушення класових інтересів трудового народу національними – з'їзд визнає, що революційна робота як Центральної Ради так і Установчих Зборів по переведенню в життя політичних та соціальних реформ може бути планомірною і продуктивною тільки тоді, коли вона буде опиратися на революційні класові осередки українського трудового народу, військових робітничих та селянських депутатів" [5].

Військовому будівництву України сприяв процес демократизації та демобілізації Російської армії, яка приймала участь у Першій світовій війні. На початку 1917 р. на території України проходили Південно-Західний і частина Румунського фронтів. Вони разом із Чорноморським флотом у березні 1917 р. налічували 3839,3 тис. чоловік [11: 18].

Революційний Головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту Кудря у своєму першому наказі від 16 січня 1918 р доводить до відома, "що попередній штаб був контрреволюційним. За останній час штаб, з поновленим складом, виконував роль технічного апарату, діяв за межами політики представляв виконавчий орган Українського Комісаріату та був наділений повною владою на фронті.

Виходячи із обставин, що склалися та переслідуючи мету зближення роботи штабу з військовими масами і виборчими організаціями фронтова Рада вирішила запровадити виборного Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту, який би мав довіру народних мас" [7].

Ідея збройного чину наших пращурів важлива для пробудження національної гордості та вироблення державницької свідомості молодого покоління, якому випадає роль захисників нашого суверенітету. Саме таку практичну мету ставив перед собою автор, визначивши національний-визвольний рух військовиків, Українського Січового Стрілецтва як найкращий виховний приклад для сучасної української молоді. Особливо потрібно підкреслити ті основні моральні спонуки, що були головними мотивами громадсько-політичної праці і збройного чину Українського вояцтва. Це, насамперед, було почуття відповідальності, яке керувало всією поведінкою військовика, адже тільки такі та інші якісні риси січового стрільця могли зібрати тисячі української молоді в рядах Стрілецтва. Українські ратники добровільно покладали на себе священне зобов'язання до праці та боротьби за визволення України і за її державний суверенітет. Українські військові звитяжці цю святую добровільну повинність сумлінно, чесно, саможертвовно та з великою гордістю виконали. А, тим найсильнішим моральним важелем визвольного чину була віра військовиків, у їхню ідею та її перемогу. Віра – це те духовне кредо людської душі, яке генерує моральні сили людини, завдяки яким вона переборює всі труднощі, перешкоди і досягає перемоги. "Оновлена історична свідомість, ставши могутньою силою переосмислення історії й будівництва нової держави, складає основу духовного виховання захисників України, нащадків Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького" [8: 6].

Із викладених матеріалів можливо зробити висновки. По-перше, Збройні Сили повинні бути під постійною опікою держави, і їх статус має бути чітко юридично закріплений. По-друге, державний суверенітет буде захищений надійно тоді, коли він буде закріплений у конституції та інших законах держави, в нормах яких знайдуть відображення сутність суверенітету, основні напрямки його захисту, органи, що його захищають та їхні повноваження і ці приписи дійсно будуть реалізовані в повсякденному житті. По-третє, у зазначений період відродження Української держави, а отже і суверенітету України відбу-

валося при високому піднесенні українського військового національного руху. Цю проблему, а отже масштаби військово національного руху, його вплив на військове будівництво України та в цілому самої держави, правове забезпечення взаємодії державних органів з іншими суб'єктами державотворення детально розглянути у межах цієї статті не вдалося. Тому ці питання доречно дослідити і висвітлити у наступних наукових статтях у розрізі загальної теми "Організаційно-правові засади будівництва Збройних Сил України 1917-1920 рр.. Адже, волевиявлення народу в ході військового національного руху буде складати специфічний спосіб правотворчості, так як народ є єдиний носій влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року – К., 1990. – 8 с.
2. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Українська правнична фундація. – 128 с.
3. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
4. Військове законодавство України: Збірник нормативних актів /Ф.В. Саганюк та ін., під ред. В.І. Кравченка. – К.: Атака, 1999. – 800 с.
5. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. 2246. Оп. 1. – Спр. 589. – Арк. 39.
6. РДВІА. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Спр. 693. – Арк. 1-6.
7. РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 2.
8. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події портрети /За ред. Кузьмука О. І. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. – 448 с.
9. Гарчева Л. Збройні Сили Центральної Ради у лютому – квітні 1918 року //Військо України. – 1993. – № 8. – С. 102-107.
10. Голубко В. Армія Української народної республіки 1917- 1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. 288 с.
11. Гордієнко В. І. Українські Січові Стрільці. – Львів, 1990. – 48 с.
12. Дещинський Л.Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте. – Львов, 1982.- 254 с.
13. Довбня В. А. Доба Центральної ради: демонстрації, маніфестації //Юридичний вісник України. – 2002. – 5-11 жовтня. – № 40.
14. Довбня В. А. Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917-1920 років: організація та правові засади діяльності /За наук. ред. проф. П. П. Михайленка. – К.: Текст, 2002. – 220 с.
15. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 437 с.
16. Задунайський В. Збройні Сили України (1917-1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1995. – 198 с.
17. Історія українського війська (1917-1995). Упорядник Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.
18. Кравчук М. В. Правові основи будівництва національних Збройних Сил України в 1914-1993 рр. (Організація, структура, штати): Історико-правове-дослідження. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 297 с.
19. Кравчук М. В. Українські Січові Стрільці. – Івано-Франківськ, 1998. – 40 с.
20. Кравчук М. В. Проголошення незалежності України та формування правових засад будівництва її Збройних Сил //Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ІОІ ТАНГ. – Випуск другий. – Тернопіль, 2001. – С. 31-38.

21. Кравчук М. В. Організаційно-правові засади військового будівництва Української Держави //Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. – Випуск третій. – Тернопіль, 2001. – С. 18-28.
22. Кравчук М. В. Організаційно-правові засади формування Збройних Сил України в 1917-1920 рр. //Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. – Випуск четвертий. – Тернопіль, 2002. – С. 11-22.
23. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991. – 200 с.
24. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 640 с.
25. Осипчук И. В поисках истины (23 февраля 1918 года стало праздником по недоразумению, а якобы состоявшееся в тот день сражения революционных солдат с немецкими восками – миф сталинской пропаганды) //Факты (Всеукраинская ежедневная газета). – 2003. – № 35(1340).
26. Папікян А. Л. Збройні Сили України двадцятого століття. – Військовий інститут при державному університеті "Львівська політехніка", 1999. – 308 с.
27. Перевіряється оборонно-промисловий комплекс //Юридичний вісник України. – 8-14 лютого 2003 р. — №6(398).
28. Солдатенков В. Ф. Хало Л. Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917-1918 рр.
29. Татарин М. Трагедія Крут застерігає //Подолія. – 29 січня 2003 р. – № 17.
30. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.): Монографія. – Харків: В-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 460 с.
31. Тимченко Я. Українське офіцєрство: шляхи скорботи та забуття. – К., 1995. – 256 с.
32. Удовиченко О. Україна у війні за державність.... – С. 9.
33. Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, Німеччина: Дніпра хвиля, 1958. – С. 72-77.
34. Якимович Б. Збройні Сили України. – Львів, 1996. – 360 с.